

Отримано: 07.03.2021 р.

Прорецензовано: 30.03.2021 р.

Прийнято до друку: 13.04.2021 р.

e-mail: andriystarodub@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-134-139

Стародуб А. Копії патріаршого і Синодально-Канонічного Томосу 1924 року в польських архівах. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 134–139.

УДК: 930.25+ 94(438)

Андрій Стародуб

КОПІЇ ПАТРІАРШОГО І СИНОДАЛЬНО-КАНОНІЧНОГО ТОМОСУ 1924 РОКУ В ПОЛЬСЬКИХ АРХІВАХ

У статті зроблено спробу з'ясувати наявність у польських архівах копій Патріаршого та Синодально-Канонічного Томосу Вселенського Патріархату від 13 листопада 1924 р. Проаналізовано особливості сприйняття статусу цього документу польськими урядовцями (де-факто – як міжнародної угоди). Визначено, що термін «оригінал Томосу» вживався як до офіційної публічної копії грецькою мовою, так і до примірника(-ів) французького перекладу, завіреного у канцелярії Св. Синоду Константинопольського Патріархату.

Наведено докази на користь версії про те, що грецький примірник Томосу протягом 1926-1939 років зберігався в польському державному архіві, а не в архіві Варшавської митрополії. Оцінено обґрунтованість припущень щодо долі цього примірника після 1939 року, зокрема – можливість його віднайдення в архівах за межами Польщі.

Ключові слова: Томос, автокефалія, Вселенський Патріархат, Православна Церква в Польщі, Діонісій (Валединський).

Andriy Starodub

COPIES OF THE PATRIARCHAL AND SYNODAL-CANONICAL TOMOS 1924 IN THE POLISH ARCHIVES

The article attempts to find out in the Polish archives copies of the Patriarchal and Synodal-Canonical Tomos of the Ecumenical Patriarchate dated November 13, 1924. The peculiarities of the perception of the status of this document by Polish officials (de facto – as an international agreement) are analyzed. It is determined that the term «authentic Tomos» was used both for the official public copy in Greek and for a copy of the French translation certified by the Chancellery of the Holy Synod of the Patriarchate of Constantinople.

The dates of receipt of copies of the document in Poland, as well as their transfer to the Ministry of Religious Affairs and Public Education and Warsaw Metropolitan Dionizy (Valedynskiy) of have been set. The information about the place of preservation of the authentic copy in French has been checked and clarified.

Evidence is given in favor of the version that the Greek copy of Tomos was kept in the Polish state archives during 1926-1939, and not in the archives of the Warsaw Orthodox Metropolis. The validity of assumptions about the fate of this copy after 1939 was assessed, in particular, the possibility of finding it in archives outside Poland. A verification of the widespread notion that a key copy of the 1924 Tomos was sent to Moscow in 1948 has been verified.

The author concluded that the uncertainty as to whether the authentic copy of the Tomos 1924 has been preserved «reflects» both the vicissitudes of the struggle for autocephaly of the Polish Orthodox Church and the specifics of state-church relations in different periods.

Key words: Tomos, autocephaly, Ecumenical Patriarchate, Orthodox Church in Poland, Dionizy (Valedynskiy).

З формальної точки зору оригінали «установдавчих» документів (Томосів), якими Вселенський патріарх надає автокефалію, ніколи не покидають канцелярії та архіву Патріархії. Адже це зафіксовані та внесені до відповідного кодексу рішення патріарха та Священного Синоду. Всі інші примірники є копіями, що мають різний статус. З них найважливішою є офіційна публічна копія – рукописна, з оригінальними підписами Предстоятеля Константинопольського Патріархату та членів Св. Синоду.

Зазвичай цей нюанс не беруть до уваги, і такий примірник неформально «прирівнюють» до оригіналу¹. Властиво так відбулося з офіційною публічною копією Патріаршого та Синодально-Кано-

¹ Саме в такому сенсі «оригіналом» названо цей документ й у науково-популярній публікації автора «Чи зберігся оригінал Патріаршого і Синодально-Канонічного Томосу 1924 року?» [14].

нічного Томосу від 13 листопада 1924 р., привезеною делегацією Вселенського Патріархату до Варшави у вересні 1925 р. Саме ця копія, писана грецькою мовою, стала «оригіналом» для польських чиновників. Втім, переклад французькою, завірений печаткою Патріархії, також нерідко сприймали як «oryginał w języku francuskim».

Схожим чином її подекуди трактували і польські дослідники, які намагалися з'ясувати долю документа. Відтак вони доходили до висновку, що оригінал Томосу не зберігся в польських архівах. Ішлося про відсутність саме офіційної публічної копії грецькою мовою, а не французького перекладу, зробленого драгоманами Вселенського Патріархату. Втрату примірника документа, що його митрополит Сардський та Пісідійський Герман (Афанасіадіс) особисто передав митрополитові Варшавському Діонісію, констатували як в державних архівосховищах, так і в архіві Варшавської православної митрополії.

Першим дослідником, який отримав доступ до фондів, в яких міг би зберігатися Томос, був о.Сертифікат про акредитацію спеціальності (серія НД №1897196), виданий Міністерством освіти і науки України 22.11.2017 (наказ №1565 від 19.12.2016) Серафим Железнякович (на початку 1970-х років). Про це свідчать його підписи на листах користування в справах з архіву Міністерства релігійних визнань та народної освіти (Ministerstwo Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego w Warszawie), що зберігається в Архіві нових актів, а також розлогі посилання в його публікаціях на матеріали архіву Польської Автокефальної Православної Церкви (ПАПЦ) [5]. Однак невідомо, чи пошукова робота представників Митрополії в польських державних архівах передбачала й з'ясування долі цього документа. Починаючи з 1948 р. (надання Російською Православною Церквою «Грамоти» про дарування прав автокефалії Православній Церкві в Польщі) і аж до кінця 1980-х рр. у ПАПЦ взагалі не виникало «технічної» потреби шукати матеріали з 1924 р. Цікаво, що й дотепер питання місцезнаходження оригіналів документів ігнорується навіть у спеціальних дослідженнях. Причому це стосується не лише Томосу 1924 р., але й т. зв. «Грамоти», яку Св. Синод Російської Православної Церкви надав у 1948-му р. на визнання автокефалії ПАПЦ [6].

У другій половині 1980-х рр. розібратись у цьому спробувала професор Мірослава Папежинська-Турек – автор однієї з найкращих праць з історії державно-церковних відносин у Другій Речі Посполитій. Вона стверджувала, що грецький оригінал не зберігся в польських архівах [7, s. 123], а єдине, що там є – це копія його перекладу французькою мовою, завірена в канцелярії Синоду Вселенського Патріархату [2, к. 196-199].

За наступні десятиліття (монографію Папежинської-Турек опубліковано у 1989-му році) ніхто з дослідників не спростував цього висновку. Наприклад, о. Анджей Борковський, публікуючи в додатках до своєї монографії про грецькі джерела до автокефалії Православної Церкви в Польщі [8, s. 167] текст Томосу 1924 р., повторив цю тезу («*oryginał Tomosu nie zachował się w polskich archiwaliach*»), але, при цьому, подав інший, ніж Папежинська-Турек, номер архівної справи, в якій зберігається копія французькою [3, к. 196-199].

Варто зауважити, що за обома згаданими сигнатурами вказаного документа немає. Але це не є помилкою дослідників, а лише наслідком пізнішого перегляду/уточнення архівістами нумерації справ та номерів аркушів у відповідних справах. Нині офіційна копія (машинопис, на бланку Вселенського Патріархату, завірена печаткою та з підписами секретаря Св. Синоду митрополита Германа (Афанасіадоса) та перекладача Спиридона Константинідіса) зберігається у справі 1001 фонду Міністерства релігійних визнань та народної освіти [3, к. 238-241]. Цей примірник потрапив туди 16 грудня 1926 р., коли МЗС надіслало «*egzemplarz Tomosu Patriarchy Konstantynopolitańskiego o autokefalii, w języku francuskim*» [3, к. 224]. Очевидно, що він був не єдиним – аналогічний екземпляр мав бути і в розпорядженні дипломатичного відомства.

Окрім того, у цій же архівній справі є дві інші копії (без печаток та оригінальних підписів) цього перекладу, ймовірно зроблені або в польській амбасаді в Туреччині, або – співробітниками МЗС у Варшаві [3, к. 242-245; к. 246-249]. Вони потрапили до архіву Міністерства релігійних визнань набагато раніше – у січні 1925-го р. (точна дата на документі не прочитується) разом із копіями листів із Вселенського Патріархату до посла Польщі в Турецькій республіці Романа Кнолля та до митрополита Діонісія (з повідомленням про надання автокефалії) [3, к. 259].

Варшавський митрополит отримав можливість ознайомитися з повним текстом Томосу дещо пізніше. 1 лютого 1925 р. прем'єр-міністр Владислав Грабський розпорядився, «*aby kopię Tomosu o uznaniu autokefalii Kościoła Prawosławnego w Polsce przesłali Metropolicie*» [3, к. 235]. Того ж дня

Міністерство релігійних визнань надіслало Діонісію (Валединському) декілька документів, серед яких був і «odpis dekretu Patriarchatu Ekumenicznego z 13 listopada 1924 r.». Ймовірно саме з цього примірника французькою було зроблено російський переклад, опублікований 30 квітня 1924 р. в офіційному «Вестнику Православной Митрополии в Польше» [10, с.41-42].

Отже, відкритим залишається питання лише щодо місцезнаходження офіційної публічної копії Томосу грецькою мовою, привезеної до Польщі делегацією Вселенського Патріархату. Її дійсно не виявлено (принаймні – у відповідних справах, що стосуються отримання та визнання автокефалії) у фондах Міністерств релігійних визнань та Міністерства закордонних справ. Водночас достеменно не відомо, чи справді вона скільки-небудь тривалий час зберігалася в архіві Варшавської митрополії.

До моменту отримання цього документа польський уряд вважав за доцільне створювати видимість невтручання світської влади в міжцерковні комунікації (що категорично не відповідало дійсності). Наприклад, 11 лютого 1925 р. на нараді чиновників різних міністерств із митрополитом Діонісієм визнали небажаною доставку оригіналів документів (у тому числі – й офіційної копії Томосу) дипломатичною поштою, оскільки «musimy dbać o zachowanie czysto kościelnego charakteru całego aktu» [3, k. 101-102]. У разі виникнення надзвичайних обставин, учасники наради погоджувалися на те, щоб передачу цих актів було здійснено повноважним представником Фанару з числа «dostojników kościelnych z poza Turcji» [3, k. 101].

Зрештою, оптимальнішим виявився початковий варіант: урочисте оголошення автокефалії та вручення оригінальних документів у Варшаві делегацією Вселенського Патріархату. Технічні й організаційні труднощі відклали візит гостей із Фанару аж на осінь 1925-го р. Вручення Томосу відбулося 17 вересня 1925 р.

В офіційному виданні Варшавської митрополії особливо наголосили, що «высокопреосвященный Митрополит Герман прочел в подлиннике Патриарший и Синодальный Томос от 13 ноября 1924 года, каковой и был вручен после сего в свитке Высокопреосвященному Митрополиту Дионисию», а також навели детальний опис зовнішнього вигляду переданого примірника: «Свиток «Томоса» был заключен в художественный футляр из красного сафьяна» [9, с. 647].

Невдовзі після завершення торжеств постало питання щодо безпеки, а отже – й доцільності зберігання такого важливого акту в резиденції митрополита Діонісія (Валединського). Однак насправді йшлося й про певну недовіру до предстоятеля ПАПЦ, який напередодні оголошення автокефалії спробував уникнути особистої участі в урочистостях [7, s.125].

Згідно з протоколом міжміністерської конференції в Міністерстві визнань релігійних та народної освіти від 3-го жовтня 1925 р., представник Політичного департаменту МЗС Ян Стшембош звернув увагу всіх присутніх: «na konieczność sporządzenia protokołu aktu ogłoszenia aktu ogłoszenia autokefalii oraz na konieczność przechowania greckiego i francuskiego oryginału Tomosu przed Władzę Rządową, gdyż w Rezydencji ks. Metropolity mogą być niepewne» [4, k. 152]. Принципових заперечень щодо необхідності здійснення цього кроку в інших учасників наради не виникло і в її підсумкове рішення було внесено пункт «odebranie od ks. Metropolity oryginałów Tomosu i przechowanie ich przez ministerstwo» [4, k. 154] (з контексту випливає, що йшлося саме про польське дипломатичне відомство).

З'ясування деталей передачі (якщо вона відбулася) потребує додаткових архівних студій. Однак можна припустити, що Томос міг потрапити як до архіву МЗС, так і до того ж сховища надважливих та таємних документів II Речі Посполитої («Archiwum Akt Tajnych Prezydium Rady Ministrów»), до якого в грудні 1922-го р. планували передати оригінал ухвали Синоду єпископів Православної митрополії в Польщі про оголошення автокефалії [2, k. 17; 5, 1982. №3/4, s.19].

Непрямым доказом зберігання документа в державному архіві може слугувати той факт, що коли, наприкінці 1926-го р. у Міністерства ісповідань виникла потреба в польському перекладі Томосу (зробленому з першоджерела, польські переклади на той момент вже були опубліковані, а в міністерства були екземпляри копії французькою мовою)², воно звернулося до Міністерства закордонних справ. 6 грудня 1926 р. МЗС надіслало лист, в якому повідомляло: «W skutek porozumienia telefonicznego między Ministerstwem Wyznań religijnych i Oświecenia Publicznego, Ministerstwo spraw

² На момент проведення урочистостей оголошення автокефалії вже були офіційні переклади польською, російською та українською. На урочистостях 17 вересня 1925 р. польський текст зачитав єпископ Олексій (Громадський), російський – архієпископ Феодосій (Феодосієв), а український – протоієрей Петро Табінський [9, с. 647].

zagranicznych przesyła żądany Tomos Patriarchatu Ekumenicznego w Konstantynopolu, ogłaszający Konstytucję Kościoła Prawosławnego w Polsce, w języku polskim» [3, k. 222].

Перевірка версії про зберігання Томосу в міжвоєнному Міністерстві закордонних справ Польщі вимагатиме ретельного перегляду реєстрів документів, що надходили в 1925–1926 рр. на зберігання до архіву цього відомства [*pro archiw MZC 1918–1939 div.*: 11]. Менше шансів на віднайдення «сліду» документу у випадку, якщо він знаходився у гірше збереженому архіві Президії Ради Міністрів (Prezydium Rady Ministrów w Warszawie) [*pro archiw Prezydii RM u 1918–1939 div.*: 12, s. 383, 386].

Складніше з'ясувати, що ж сталося/могло статися з цією копією після вересня 1939 р. й чи справді повернули Діонісію вилучені в нього документи. Незрозуміло, яка саме влада (польська чи окупаційна) могла це зробити, коли конкретно це могло відбутися (1939, 1940, 1944 чи навіть 1945 р.) та з яких мотивів.

Загалом таку ймовірність не варто відкидати, хоча вона є дуже невисокою. Виразно бракує доказів зберігання офіційної копії Томосу в Митрополії у згадані роки. Єдине свідчення наведено у статті Анджея Земби про Краківсько-Лемківське єпископство в період Другої світової війни. Згідно з ним оригінал Томосу (в сенсі – автентична копія грецькою мовою) був серед документів, що їх вивіз на еміграцію архієпископ Палладій (Видибіда-Руденко) («Palladiusz zdeponował w jedynym z klasztorów pod Wiedniem część archiwum i skarbca metropolii Warszawskiej (27 skrzyń ważących 2 tony»). Wśród dokumentów był oryginał *thomосу patriarszego* z 1924 roku») [13, s. 134].

Автор посилається на матеріали з архіву Польського інституту та музею ім. ген. В. Сікорського (Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego) в Лондоні та стверджує, що «*Tomos już nie wrócił do Polski*» (посилаючись все на той же, встановлений ще М. Папежинською-Турек, факт відсутності його офіційної публічної копії у польських архівах). Ця твердження потребує додаткової перевірки, оскільки в його основі – свідчення лише однієї людини, яка, до того ж, не могла визначити ступінь автентичності документу.

Поза тим, це свідчення також не дає відповіді на питання, яким чином, за яких обставин і коли цей список Томосу повернули Варшавському митрополиту. І чому, повертаючись з Відня до Варшави у 1945-му, Діонісій не забрав його з собою, а допустив вивезення його архієпископом Палладієм.

Те саме стосується і стійких чуток про те, що Томос став «*російським трофеєм*» у 1948 р. Версія, що його передав до Москви один з польських учасників т.зв. «Всеpravославної наради» 1948 р., не є фантастичною, але потребує конкретизації та більш суттєвих доказів, аніж непевні перекази. Таке могло статися винятково за «посередництва» польських державних органів та/чи радянських спецслужб. Якщо документ залишався в варшавських архівах, його могли звідти вилучити після 1945 р. – разом з іншими «дражливими» документами періоду Другої Речі Посполитої. Передача автентичного примірника Томосу в офіційному (нехай і таємному) порядку владою Польської Народної Республіки обов'язково б залишила «документальний слід». Однак, на даний момент, жоден дослідник його не виявив.

Не доводиться розраховувати і на те, що в цій «детективній історії» захоче розібратися священноначалля ПАПЦ. Жодних офіційних коментарів із цього приводу ніколи не було. Натомість історики з лона ПАПЦ приватним чином, з одного боку – поширювали інформацію, що «грецький» Томос таки зберігся в архіві митрополії. З іншого – непрямо це заперечували.

Зокрема, побутує переказ про вивезення Томосу до Москви, з посиланням на слова отця професора Мар'яна Бендзи (1951–2018). Однак ні у своєму дослідженні про історію здобуття автокефалії [15], ані в публічних виступах на цю тему [16], він про таке не згадував. Те саме можна сказати й про іншого вже покійного дослідника – професора Казімежа Урбана (1946–2007), на якого також інколи покликаються як на людину, яка «знала правду» про цю справу [17; 18].

До цієї ж царини (здогадок, припущень, «благочестивих фантазій») належать і версії про те, що Томос міг сховати митрополит Діонісій (Валединський) (відсторонений від керівництва митрополії у квітні 1948-го, помер у 1960-му р.) чи хтось з його наближених періоду перебування під домашнім арештом.

Сам факт появи таких «легенд» засвідчує, що в Митрополії не знали обставин втрати грецького примірника і мали щодо цього лише невиразні здогади. Врешті-решт, у 1991 р. митрополит Варшавський та всієї Польщі Василій (Дорошкевич) без проблем отримав з архіву Константинопольського Патріархату нову офіційну копію Патріаршого та Синодального Томосу 1924 р.

Таким чином, на даний момент можна висувати наступне:

– Місцезнаходження першої офіційної публічної копії Патріаршого та Синодально-Канонічного Томосу від 13 листопада 1924 р. невідоме.

– Інформація про те, в чийх руках вона опинилася/могла опинитися після вересня 1939-го, суперечлива і потребує додаткової верифікації. Загалом же, доля цього документу своєрідно «віддзеркалює» як перипетії боротьби за автокефалію ПАПЩ, так і специфіку державно-церковних взаємин у різний період.

– Архівні пошуки та спроби встановлення істини утруднені недостатньою опрацьованістю низки закордонних «емігрантських» архівів (насамперед – у Великій Британії, Канаді та США) та недоступністю для дослідників таємних документів з архівів каральних служб та зовнішньої розвідки колишнього СРСР (важливі для розуміння події періоду 1945 – 1948 рр.).

Список використаних джерел та літератури:

1. Archiwum Akt Nowych. Ministerstwo Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego w Warszawie (AAN. MWRiOP). Sygn. 959. Autokefalia – sprawa ogłoszenia autokefalii i deklaracje biskupów, konferencje międzyministerialne. 103 s.

2. AAN. MWRiOP. Sygn. 965. Autokefalia – załączniki do poszczególnych paragrafów statutu – materiały i kolejne opracowania statutu Głównej Komisji Kontrolującej – załącznik do § 38. 145 s.

3. AAN. MWRiOP. Sygn. 1001. Zagranica – sprawa uznania autokefalii przez synody zagraniczne i Patriarchat Konstantynopolitański, przyjazd delegacji Phanaru. 302 s.

4. AAN. MWRiOP. Sygn. 1003. Zagranica – informacje o cerkwi prawosławnej w Polsce dla zagranicy i ukazujące się zagranicą o cerkwi w Polsce. 262 s.

5. Żeleźniakowicz S., ks. Z historii Polskiego Kościoła Prawosławnego w okresie międzywojennym (1918-1939). *Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*. 1981. № 4. C. 42–53; 1982. № 2. C. 13–22, № 3-4. C. 14–22; 1983. № 1-2. C. 42–54.

6. Płoński R., ks. Tomosy z 1924 i 1948 roku nadające status autokefaliczny Polskiemu autokefalicznemu Kościołowi Prawosławnemu: ich wydźwięk historyczno-kanoniczny. *Studia Warmińskie*. 2009. T. 46. S. 153–171

7. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia (1918 – 1939). Warszawa, 1989. 481 s.

8. Borkowski A., archimandryt. Między Konstantynopolem a Moskwą. Źródła greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego Rzeczypospolitej (1919 – 1927). Białystok, 2015. 256 s.

9. Торжественное объявление Патриаршего Томоса об автокефалии Православной Церкви в Польше. *Воскресное чтение* (Варшава). 1925. № 41. С. 644–653.

10. Патриарший и Синодально-Канонический Томос Вселенской Константинопольской патриархии, от 13 ноября 1924 года о признании Православной церкви в Польше автокефальной. *Вестник Православной Митрополии в Польше*. 1924. №8 (Приложение). С. 41–42.

11. Romanowski P. Przechowywanie akt w centrali Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918-1939. *Dzieje biurokracji*, tom VIII (Biurokracja państw nowoczesnych), red. T. Bykowska, A. Górak, J. Legieć. Lublin, 2018. S. 73–92.

12. Goclon J. Prezydium Rady Ministrów w latach 1918-1939. Struktura, zakres kompetencji i działalność projektodawcza (Zarys problemu). *Czasopismo prawno-historyczne*. Tom LXIV. 2012. Zeszyt 2. S. 371–390/

13. Zięba A. Biskupstwo Krakowsko-Łemkowskie i jego arcypasterz Palladiusz (Wydybida-Rudenko): Karta z dziejów ukrainizacji Łemkowszczyzny w dobie drugiej wojny światowej. *Річник руской бурсы = Rocznik ruskiej bursy*, 2008. Горлиці, 2008. S. 93–142.

14. Стародуб А. Чи зберігся оригінал Патріаршого і Синодально-Канонічного Томосу 1924 року? URL: https://risu.ua/chi-zberigysya-original-patriarshogo-i-sinodalno-kanonichnogo-tomосу-1924-roku_n113477.

15. Bendza M. Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii. Białystok, 2006. 183 s.

16. Bendza M. Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce. *Elpis*. 2003. № 5/7/8. S. 115-143

17. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970 (rys historyczny). Kraków, 1996. 370 s.

18. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944-1956. *Studia i materiały*. Kraków, 1998. 273 s.

References

1. Żeleźniakowicz S., ks. Z historii Polskiego Kościoła Prawosławnego w okresie międzywojennym (1918-1939). *Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*. 1981. № 4. C. 42–53; 1982. № 2. C. 13–22, № 3-4. C. 14–22; 1983. № 1-2. C. 42–54.

2. Płoński R., ks. Tomosy z 1924 i 1948 roku nadające status autokefaliczny Polskiemu autokefalicznemu Kościołowi Prawosławnemu: ich wydźwięk historyczno-kanoniczny. *Studia Warmińskie*. 2009. T. 46. S. 153–171.

3. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia (1918 – 1939). Warszawa, 1989. 481 s.

4. Borkowski A., archimandryt. Między Konstantynopolem a Moskwą. Źródła greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego Rzeczypospolitej (1919 – 1927). Białystok, 2015. 256 s.

5. Romanowski P. Przechowywanie akt w centrali Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918-1939. *Dzieje biurokracji*, tom VIII (Biurokracja państw nowoczesnych), red. T. Bykowska, A. Górak, J. Legieć. Lublin, 2018. S. 73–92.

6. Goclon J. Prezydium Rady Ministrów w latach 1918-1939. Struktura, zakres kompetencji i działalność projektodawcza (Zarys problemu). *Czasopismo prawno-historyczne*. Tom LXIV. 2012. Zeszyt 2. S. 371–390.
7. Zięba A. Biskupstwo Krakowsko-Łemkowskie i jego arcybiskup Palladiusz (Wydybida-Rudenko): Karta z dziejów ukrainizacji Łemkowszczyzny w dobie drugiej wojny światowej. *Річник руской бурсы = Rocznik ruskiej bursy*, 2008. Горлиці, 2008. S. 93–142.
8. Starodub A. Czy zberihsia oryginal Patriarshoho i Synodalno-Kanonichnoho Tomosu 1924 roku? URL: https://risu.ua/chi-zberihsia-original-patriarshoho-i-synodalno-kanonichnogo-tomosu-1924-roku_n113477.
9. Bendza M. Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii. Białystok, 2006. 183 s.
10. Bendza M. Autokefalia Kościoła Prawosławnego w Polsce. *Elpis*. 2003. № 5/7/8. S. 115–143
11. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970 (rys historyczny). Kraków, 1996. 370 s.
12. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944-1956. Studia i materiały. Kraków, 1998. 273 s.